

Kristijan KUHAR
Staroslavenski institut
Zagreb
kristijan.kuhar@stin.hr

UDK 272-528
272-282.7:003.349.1
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 10. kolovoza 2020.
Prihvaćen: 20. listopada 2020.

O SADRŽAJU *DRUGOGA BERAMSKOG BREVIJARA*

Hrvatskoglagoljski brevijari sadrže obiman korpus biblijskih i liturgijskih tekstova koji su prepisivanjem (i kasnije tiskom) prenošeni iz jednoga u drugi brevijarski kodeks od 13. stoljeća do 1561. godine. Istraživanje je hrvatskoglagoljskih brevijarskih tekstova tijekom 20. stoljeća donijelo vrijedne rezultate u području povijesti jezika, transmisije tekstova i njihove povezanosti te paleografije. Znanstvenim centrom izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo istraživanjima se hrvatskoglagoljskoga brevijara pristupilo i sa stajališta raščlambe njegova liturgijskog sadržaja. Ovim se radom donosi pregled dosadašnjih istraživanja te poticaji koje različiti autori iznose u pogledu smjerova suvremenih i budućih liturgijskih istraživanja. U središnjem se dijelu rada iznose rezultati proučavanja strukture i sadržaja *Drugoga beramskog brevijara* koji mogu utjecati na oblikovanje kriterija i za istraživanje drugih hrvatskoglagoljskih brevijara.

Ključne riječi: glagoljaštvo, brevijar, Drugi beramski brevijar, povijest liturgije

1. HRVATSKOGLAGOLJSKI BREVIJARI I NJIHOV SADRŽAJ

Liturgijske knjige pisane i tiskane glagoljicom na hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku sadrže bogatu tradiciju koja potječe iz 9. stoljeća te se u kontinuitetu održala na hrvatskim prostorima do 20. stoljeća. Vrijedna filološka, povijesna i književna istraživanja koja se objedinjuju u paleoslavistici otkrila su i obradila na desetke cjelovitih rukopisa zapadne, rimske liturgijske tradicije koja se očuvala na prostorima istočnog Jadrana, te sporadično i u središnjoj Hrvatskoj. Govorimo li o liturgijskim rukopisima pisanim glagoljicom i hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom, redovito se zaključuje da je riječ o misalima i brevijarima koji se tipološki mogu usporediti s latinskim misalima i brevijarima rimskoga obreda. I nakon otkrića tiska, koje je bilo vezano uz la-

tinski jezik, pisari glagoljaši prihvaćaju tada suvremene tekovine, te priređuju za tisak liturgijske knjige pisane glagoljicom i hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom. Tekstualni sadržaj hrvatskoglagoljskih misala i brevijara, kao i zbirki homilija te teoloških testova u zbornicima, Josip Leonard Tandarić nazvao je *hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*,¹ čime je naznačio da je u temelju hrvatske književnosti pisane glagoljicom i crkvenoslavenskim jezikom upravo liturgija – bogoslužje, kao izraz crkvenosti, duhovnosti i kulture.

Među rukopisnim i tiskanim liturgijskim knjigama rimskoga obreda posebno se ističu svojim bogatim liturgijskim i svetopisamskim sadržajem hrvatskoglagoljski brevijari. Do 21. stoljeća obrađeno je tridesetak hrvatskoglagoljskih brevijara koji se mogu okarakterizirati kao cjeloviti kodeksi. Njihova datacija obaseže razdoblje od 13. stoljeća, vremena sačuvanih fragmenata (usp. PANTELIC 1993), pa do 1561. godine kada je u Veneciji tiskan *Brozićev brevijar*. Sadržaj hrvatskoglagoljskih cjelovito sačuvanih brevijara je raznolik. Iako ne postoje dva identična hrvatskoglagoljska brevijara, ipak se na razini cjelokupnog korpusa tih liturgijskih knjiga prepoznaju cjeline brevijarskog teksta: *Proprium de tempore*, *Proprium* i *Commune sanctorum*. U nekima je uz brevijarski tekst sadržan i tekst za razne obrede i svetu misu. Od brojnih su hrvatskoglagoljskih brevijara sačuvane samo pojedine cjeline liturgijskih tekstova. U popisu brevijara naznačena su svojstva njegova sadržaja. *Cjelovit brevijar* sadrži tekstove liturgijskih cjelina *Proprium de tempore* i *Proprium sanctorum* te *Commune sanctorum*. Nedostaje li određenom primjerku brevijara neki od netom navedenih cjelina liturgijskih tekstova, ili su i pojedine cjeline nepotpune, pridaje se naziv one liturgijske cjeline koju sadrži. U nastavku slijedi popis hrvatskoglagoljskih brevijara² s naznakom cjelina koje određeni primjerak sadrži:

- 13./14. st. *Prvi vrbnički brevijar; Proprium de tempore*
- 14. st. *Vatikanski brevijar Borg. Illirico 5, 1. dio; Proprium de tempore*
Vatikanski brevijar Borg. Illirico 6, 2. dio; Proprium i Commune sanctorum
- 14. st. *Oxfordski misal-brevijar; Proprium de tempore i Proprium sanctorum*

¹ Tandarić dijeli glagoljsku religioznu književnost na liturgijsku i izvanliturgijsku književnost. Usp. TANDARIĆ 1993: 16.

² Digitalne se snimke hrvatskoglagoljskih brevijara s popisa, objedinjene u intranetsku digitalnu bazu »Izvori« (*izvori.stin.hr*), dostupne na mrežnim stranicama Staroslavenskog instituta. Bazu su uredile Marica Čunčić i Ljiljana Mokrović.

14. st. *Drugi vrbnički brevijar; Proprium de tempore*
14. st. *Četvrti vrbnički brevijar; Proprium sanctorum i Commune sanctorum*
14. st. *Padovanski brevijar; Proprium de tempore*
- kraj 14. st. *Prvi beramski brevijar; Proprium sanctorum*
1396. g. *Brevijar Vida Omišljanina; Proprium de tempore*
- 14.–15. st. *Pašmanski brevijar; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
1442. g. *Brevijar Metropolitanske knjižnice; Proprium de tempore i Proprium sanctorum*
1407. g. *Dragučki brevijar; Proprium de tempore*
- 1442.–1443. g. *Moskovski brevijar, 1. i 2. dio; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
1459. g. *Prvi novljanski brevijar; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
1460. g. *Brevijar popa Mavra; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
1465. g. *Vatikanski 19, Vat. Slav. 19; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
1470. g. *Bribirski brevijar; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
1485. g. *Kukuljevićev (Vinodolski) brevijar; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
1485. g. *Vatikanski 10 (Borg. Illirico 10); Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
1486. g. *Dabarski brevijar; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
1491. g. *Prvotisak brevijara; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
1493. g. *Baromićev brevijar; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
1495. g. *Drugi novljanski brevijar; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
15. st. *Rimski brevijar; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
15. st. *Humski brevijar; Proprium sanctorum*
15. st. *Drugi beramski brevijar, 1. i 2. dio; Proprium de tempore, Proprium sanctorum*

15. st. *Ljubljanski misal – brevijar; Commune sanctorum*
 15. st. *Brevijar Britanske knjižnice; Proprium de tempore*
 15. st. *Treći vrbnički brevijar; Proprium de tempore*
 1561. g. *Brozićev brevijar; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*
 1648. g. *Levakovićev brevijar; Proprium de tempore, Proprium i Commune sanctorum*

Iz popisa je sačuvanih hrvatskoglegoljskih brevijara uočljivo da postoji veliki broj cjelovitih brevijara, tj. onih koji sadrže sve liturgijske cjeline izvorno latinskih brevijara koji su tipološki označeni kao *Breviarium secundum morem (consuetudinem) s. Romanae Curiae*,³ tj. *brevijari rimskoga obreda ili rimske kurije*, a koji se u literaturi ponekad nazivaju i »franjevačkim« brevijarima jer se posredovanjem franjevačkog reda taj tip brevijara širio zapadnom rimskom Crkvom da bi nakon Tridentskog sabora bio uveden na čitavom tom području. Navedeni se latinski naziv u incipitima hrvatskoglegoljskih brevijara pojavljuje u prijevodu na hrvatski crkvenoslavenski jezik zbog čega se govori i o brevijarima »po zakonu rimskoga dvora«.

Iako svi hrvatskoglegoljski brevijari pripadaju upravo navedenome tipu, svaki primjerak hrvatskoglegoljskog brevijara ima i vlastitosti vezane za okolnosti područja u kojem je brevijar nastao kao i crkvenih potreba glagoljaškog klera koji se određenim primjerkom služi. Kao što je slučaj sa svim hrvatskoglegoljskim liturgijskim rukopisima i tiskanim knjigama, i lokalne se razlike primjeraka hrvatskoglegoljskih brevijara očituju u katalogu svetačkih imena u kalendaru i sanktoralu, a pored toga i u jeziku, načinu pisanja i iluminiranja. Ovisno o potrebama konkretnoga klera, primjerci hrvatskoglegoljskih brevijara sadrže, pored brevijarskih tekstova, tekstove za misu i neke obrede koji su sastavni dio njihova pastoralnoga djelovanja. Zbog navedenoga, ne postoje dva istovjetna primjerka hrvatskoglegoljskog brevijara (kao ni drugoga liturgijskog kodeksa), nego je svaki od njih odraz kulturnoga i duhovnoga ozračja u kojemu je nastao i u kojemu je korišten.⁴

Zadatak je ovoga rada utvrditi osnovna strukturna svojstva sadržaja *Drugoga beramskog brevijara* (BrBer₂), prepoznati njegov odnos prema latinskim brevijarima i njegovo mjesto u okviru hrvatskoglegoljskih brevijara te prepoznati barem glavne njegove strukturne posebnosti. Istraživanje se provodi metodom strukturne

³ O stvaranju ove tipologije liturgijske knjige vidi CATELLA 1994: 125–134; 2012: 295–305; KUNZLER 2003: 459–467; TAFT 1993: 307–310.

⁴ Usp. PANTELIĆ 1971; 1976.

raščlambe, koju je u liturgijsku znanost uveo Robert Taft,⁵ a ovdje je prilagođena potrebama istraživanja hrvatskoglagoljskog brevijara. S obzirom da je cjelokupno dosadašnje istraživanje BrBer₂ usredotočeno ponajprije na njegova osnovna svojstva, za iscrpno će se poznavanje toga brevijarskoga kodeksa, kao i hrvatskoglagoljskoga brevijara uopće, trebati provesti još niz opsežnih istraživanja.

1. 1. Sadržaj liturgijske knjige »brevijar«

Sadržaj je hrvatskoglagoljskog brevijara u načelu podudaran sa sadržajem brevijara rimskoga obreda na latinskome jeziku, a on je bogat tekstovima koji potječu iz Svetoga pisma.

Okosnica je sadržaja brevijara i osnova na kojoj je izgrađena ukupna molitva časova psaltir. *Cursus*, tj. raspored moljenja ili pjevanja psalama, kao i hvalospjeva iz Staroga i Novoga zavjeta u okviru časova svakog dana u liturgiji se rimskoga obreda drži načela molitve određenih pravilom sv. Benedikta, kao i tradicije molitve časova u rimskim samostanima.⁶ Pored toga, tu su svetopisamska čitanja (kapituli ili lekcije), kao i parafraze svetopisamskih tekstova u obliku rezponzorija, versa i antifona. Osim svetopisamskih tekstova, brevijari rimskoga obreda sadrže i liturgijske tekstove poput molitava, himana te hagiografskih odlomaka i tekstova koji potječu iz bogate patrističke baštine.

Brevijarski su tekstovi na osnovi sadržaja i upotrebe kojoj su namijenjeni grupirani u cjeline. Tako *Proprium de tempore* sadrži tekstove službe časova u dane u liturgijskoj godini. Unutar te su cjeline tekstovi raspoređeni na liturgijska vremena čiji niz započinje došašćem, nastavlja se božićnim vremenom do Bogojavljenja, korizmom, uskrsnim vremenom do Pedesetnice i završava se vremenom nakon Pedesetnice. Tekstovi namijenjeni spomendanima svetaca kroz godinu okupljeni su u cjelinu *Proprium sanctorum*. Spomendani svetaca koji nemaju vlastita biblijska, hagiografska i patristička čitanja, kao ni *cursus* antifona i rezponzorija, smješteni su u okviru cjeline *Commune sanctorum*, gdje su raspoređeni prema svetačkim naslovima: ispovjedalac, mučenik, djeвица, i slično.⁷ U skladu s tradicijom nazivlja u hrvatskoj paleoslavistici, u

⁵ Vidi TAFT 1984: 151–164.

⁶ O tome vidi TAFT 1993: 121–140; PINELL 1996: 104–108.

⁷ Ovakav je raspored za brevijare rimskoga dvora jedinstven za sve kodekse. Tiskani brevijar iz 1568. godine, čiji se raspored temelji na starijim brevijarima, ima ova zajednička slavlja svetaca (*Commune sanctorum*): *Commune apostolorum*, *Commune unius martyris*, *Commune plurimorum martyrum*, *Commune confessoris pontificis*, *Commune doctorum*, *Commune confessorum non pontificum*, *Commune virginum*, *Commune virginum et martyrum tantum*.

nastavku se ovoga teksta *Proprium de tempore* naziva »temporal«, *Proprium sanctorum* »sanktoral«, a za *Commune sanctorum* koristit će se nazivak »komunal«.

Pored prethodno navedenih cjelina, brevijari rimskoga obreda sadrže i tzv. *Officium B. Virginis Mariae*, kao i službu za pokojne (*Officium defunctorum*) koji su neodvojivi dio svakoga brevijara rimskoga obreda. U zasebnom se dijelu brevijara nalaze liturgijski elementi koji su pojavljuju u molitvi časova svakog dana, a riječ je o nizu psalama; zatim nizu antifona, rezponzorija i versa; odlomaka biblijskih i patrističkih čitanja te molitava.⁸

2. NEKA DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA – ODREDNICE ZA LITURGIJSKO-POVIJESNA ISTRAŽIVANJA

Suvremena se istraživanja hrvatskoglagoljskih brevijara i njegove povijesti, a koja se često metodološki oslanjaju na digitalnu tehnologiju, epistemološki naslanjaju na rezultate ranijih povijesno-liturgijskih istraživanja. Ovdje navodimo samo neke od ranijih studija, koje su korištene u ovome radu, posebno u okviru istraživanju *Drugoga beramskog brevijara*.

Počeci istraživanja hrvatskoglagoljskih brevijara sežu u prva desetljeća 20. stoljeća. Među prvim je istraživačima toga područja bio Josef Vajs,⁹ koji je kao najstariji sačuvani hrvatskoglagoljski brevijar označio *Prvi vrbnički brevijar*. Vajs je sastavio i prvu opsežniju bibliografiju hrvatskoglagoljskih brevijara na temelju njihova tekstološkog sadržaja.

Navedimo kako cjelovitom razdoblju sačuvanih hrvatskoglagoljskih brevijara prethodi razdoblje fragmenata brevijara. Sačuvani fragmenti brevijara, kao i fragmenti glagoljskih misala, povezuju razdoblje razvijenoga glagoljaštva (od sredine 14. stoljeća) s ćirilometodskim razdobljem iz kojega su sačuvani tekstovi psaltira, apostola, evanđelistara i euhologija, a koji su se koristili i u službi časova. Sadržaj fragmenata hrvatskoglagoljskih brevijara upućuje na postojanje liturgijske knjige za službu časova koja se tipološki ne podudara s brevijarima rimske kurije (usp. PANTELIC 1993).

Za *Commune sanctorum* vezano je i slavlje obljetnice posvete crkve, tj. *Commune dedicationis Ecclesiae*. A posebnu je cjelinu tvorio tzv. časoslov Blažene Djevice Marije (*Officium beatae Mariae*) koji se molio na određene blagdane Blažene Djevice Marije. Usp. *Breviarium romanum* 2012.

⁸ Za pojedine liturgijske elemente vidi PINELL 1996; RIGHETTI 1969: 698–793.

⁹ VAJS 1910.

Nastanak hrvatskoglagoljskog brevijara istražila je Petra Stankovska te je odredila povezanosti među brevijarima na temelju biblijskih i patrističkih čitanja (STANKOVSKA 2015). Uspoređujući izabrane brevijare zaključila je da među njima postoje razlike u homiletskim tekstovima i biblijskim čitanjima. Time je došla do zaključka da su tekstovi hrvatskoglagoljskog brevijara iz 13. stoljeća tipološki stariji i da su kao takvi (tekstualnom transmisijom) ušli u mlađe brevijare (usp. STANKOVSKA 2015: 460–461). »Ulomci 'starijega' tipa hrvatskoglagoljskoga brevijara i njegovi tragovi u sačuvanim kodeksima govore o jednoj jasnoj i jedinstvenoj razvojnoj liniji hrvatskoglagoljskih brevijara, potpuno osnovanoj na predlošku latinskoga brevijara« (STANKOVSKA 2015: 462). Mlađi su brevijari, oni nastali nakon 1300. godine, priređivani prema novijem *ordo officii* na osnovi kojega nastaje tipologija rimskoga brevijara u skladu s kojom su prevođeni, priređivani i prepisivani svi cjelovito sačuvani brevijari hrvatskoglagoljske liturgijske tradicije.

Među dosadašnjim je istraživanjima hrvatskoglagoljskih brevijara neka posebno istaknuti. Leonard Tandarić je naznačio strukture i bibliografije sadržaja rukopisnih i tiskanih hrvatskoglagoljskih brevijara.¹⁰ Marija Pantelić svoja je istraživanja usmjerila na historijate pojedinih rukopisnih i tiskanih brevijara, smještajući ih na osnovi prepoznatih posebnosti u njihov povijesni i povijesno-liturgijski kontekst. Navedenim istraživanjima svakako treba dodati i radove Biserke Grabar,¹¹ kao i stranih istraživača poput Vševlada Jozefa Gajdoša,¹² Petre Stankovske¹³ i Catherine Mary MacRobert¹⁴ koji se bave tekstološkim i filološkim istraživanjima, uključujući usporedbu hrvatskoglagoljskih brevijarskih tekstova s latinskim brevijarskim tekstovima iz istoga razdoblja s ciljem što točnijeg smještaja hrvatskoglagoljskih liturgijskih kodeksa u kontekst vremena u kojem nastaju. U Staroslavenskome je institutu 2014. godine, u okviru Znanstvenog centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo pod vodstvom Milana Mihaljevića, pokrenuto prvo cjelovito i interdisciplinarno istraživanje jednog hrvatskoglagoljskog brevijara. Naime, jedan je od glavnih predmeta istraživanja Centra *Drugi beramski brevijar* (BrBer₂) te se njegov sadržaj, jezik i povijest promatraju sa stajališta filologije i jezikoslovlja, povijesti i liturgike te paleogra-

¹⁰ TANDARIĆ 1977; 1984. Tandarić ima poseban znanstveni pristup kojim prvo seže za analizom strukture čitavoga kodeksa, a potom i za pojedinim dijelovima. Ovakav metodološki pristup temelj je i suvremenih znanstvenih istraživanja liturgijskih rukopisa.

¹¹ GRABAR 1984.

¹² GAJDOŠ 1966.

¹³ STANKOVSKA 2008; 2017.

¹⁴ MACROBERT 2020.

fije. Ovdje se iznose zapažanja vezana za sadržaj tog brevijara te se ukazuje na njegove vlastitosti kao i pripadnost tipologiji brevijara rimske kurije.

3. DRUGI BERAMSKI BREVIJAR (BrBer₂)

3.1. Tipologija

Drugi beramski (ili *ljubljski*) *brevijar*, hrvatskoglagoljski je rukopis iz 15. stoljeća. Čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (NUK) u Ljubljani pod signaturom *Ms 163*.¹⁵ Brevijar je sastavljen od dva dijela: temporal u prvome svesku (264 folija) i sanktoral u drugome svesku (176 folija).

Prvi svezak, tj. temporal, BrBer₂ započinje riječima: *v' ime božie i svete marie · amen' · počietie br'v'êla po zakonu rim'skago dvora i blaženoû apustolu petra i pavla*¹⁶ (f. 1a) koje ujedno otkrivaju njegovu tipološku provenijenciju brevijara rimskoga obreda. U sadržaju, tj. rasporedu molitvi časova (a koji se u kasnijim latinskim brevijarima nalazi pod naslovom *Rubricae generales*, također evocira rimsku provenijenciju: *skazb ot čina po zakon' rim'ski* (f. 261d–264v). Vezano za sintagmu »blaženoû apustolu petra i pavla« valja upozoriti na povezanost hrvatskoglagoljskih brevijara nastalih u i nakon 13. stoljeća s brevijarima iz ranijeg razdoblja koji su glagoljskim pisarima služili kao predlošci i iz kojih su, vođeni pisarskim žarom, u novije brevijare mogli unijeti naslove koje su našli u tim starijim brevijarima. U slučaju BrBer₂ taj je stariji predložak vjerojatno bio prijevod rimskoga monaškog brevijara.¹⁷ Da bismo provjerili tu pretpostavku potrebno je napraviti detaljniju analizu euholoških tekstova i himana.

Tekst drugoga sveska BrBer₂, a koji sadrži sanktoral, počinje izrijekom: *počietie služab' ot svetac' po v' se leto po zakon' rim'ski* (f. 1a) čime se još jednom potvrđuje da on pripada tipu rimskoga brevijara (hysl. *zakon'* za lat. *consuetudo*). U sanktoralu je sadržan 171 sanktorem, tj. služba u čast pojedini-

¹⁵ Poznata su dva beramska brevijara i dva beramska misala, a nazvani su po Bermu, mjestu svog nastanka. Čuvaju se u Narodnoj i sveučilišnoj knjižnici u Ljubljani (zbog čega se nazivaju i ljubljanskim) pod signaturama: *Ms 161* (*Prvi beramski brevijar*), *Ms 163* (*Drugi beramski brevijar*), *Ms 162* (*Prvi beramski misal*) i *Ms 164* (*Drugi beramski misal*).

¹⁶ Sličnim riječima započinje temporal Baromićeva tiskanog brevijara iz 1493. godine, na f. 73r, ali dodaje »i crkve blaženiñ apostol' Petra i Pavla«. Usp. GRABAR 1984: 173. Isto tako započinje i Vat. Slav. 19. Usp. JAPUNDŽIĆ 1955: 161.

¹⁷ Japundžić tvrdi da se radi o naslovu bez pravog značenja. JAPUNDŽIĆ 1955: 187.

nih svetaca unutar godine, počevši od mjeseca studenoga. Zamjetljivo je da BrBer₂ sadrži više »slojeva« slavlja svetaca: svece rimske Crkve (ponajviše mučenike), svece koji se časte u Italiji i svece koji su dio lokalnih ili redovničkih tradicija. Duže liturgijske službe imaju franjevački sveci, poput svete Klare (f. 110d), svetoga Antuna Padovanskog (f. 60c), svetog Franje Asiškog (f. 151a). I popis slavlja svetaca iz sanktorala BrBer₂ potvrđuje pripadnost tog primjerka tipologiji rimskoga brevijara i upućuje na to da mu je predložak bio brevijar na latinskom jeziku.

Iako BrBer₂ ne sadrži kalendar, na osnovi sanktorala moguće je sastaviti kalendarski katalog svetaca. BrBer₂ ne sadrži ni komunal, zbog čega se uvrštava u nepotpune brevijare, pa se pretpostavlja da je postojao zasebni svezak tog primjerka brevijara sa službama časova za svetačke blagdane kojih nema u sanktoralu.

3.2. Analiza sadržaja BrBer₂

Prvi svezak BrBer₂ ima sve liturgijske sadržaje koji se očekuju u temporalu brevijara po zakonu rimskoga dvora.¹⁸ Njihov raspored slijedi liturgijsku godinu koja započinje subotom uoči prve nedjelje došašća, a završava XXIV. nedjeljom nakon Pedesetnice. Međutim, on ne sadrži psaltir, nego na više mjesta stoji uputa: *psalmi iči v saltiri* (f. 105b),¹⁹ dok se od samih psalama navode samo incipiti.²⁰ Tako na f. 1a stoji: *psalmь. blagoslovlень gospodь bogь moi*, što je incipit psalma 143 (lat. *Benedictus Dominus Deus meus*). Kao što je slučaj s psalmima, i biblijski se hvalospjevi samo naznačuju naslovom, a ne donosi se njihov potpun

¹⁸ U ovoj analizi zadržavamo se na analizi liturgijskog sadržaja i njegovom crkvenoslavenskom nazivlju. Elementi koji sastavljaju službu časova su: psaltir, antifone, rezponzoriji, versi, čitanja (kapituli), evanđelja, molitve i himni, te dva zaziva na početku časova.

¹⁹ U primjeru na f. 70b navedeno je: *s' pročimi psalmi · i antifoni i berši kako se v saltiri udr' ži*. Tako pisar ponovno navodi da se u psaltiru, kao dijelu brevijara, nalaze i drugi tekstovi, tj. antifone i versi.

²⁰ Pitanje psaltira u hrvatskoglagoljskim brevijarima obradila je Mary MacRobert. Psaltir je srž svakoga brevijara, a nedostatak psaltira u korpusu liturgijskih tekstova brevijara može upućivati na dva zaključka: da je postojao neki drugi svezak sa psaltinom, ili da se navođenjem samo incipita psalma pozivalo na – poznato u srednjem vijeku – mnemotehničko sredstvo učenja psalama napamet. U primjeru *Ms. Canon. Liturg. 172*, MacRobert zaključuje: »Takav odnos prema psaltiru jasno se zasniva na pretpostavci da korisnik zna većinu psalama napamet i da mu je potreban samo incipit da bi znao koji treba recitirati.« (eng. *This treatment of the psalter is clearly based on the assumption that the user would know the majority of the psalms by heart and would need only their incipits to identify which ones to recite*. MACROBERT 2020: 81, prijevod K.K.)

tekst.²¹ Tako se evanđeoski hvalospjev za Jutarnju bilježi samo kao *blagoslovlenn̂* (lat. *Benedictus*), a za Večernju službu časova *veličit̂e* (lat. *Magnificat*), dok se za Povečerje (lat. *Completorium*) ne donosi niti naslov evanđeoskog hvalospjeva nego samo *psalm̂ · nine otpučaēši* (f. 69c, lat. *Nunc dimittis*). Zanimljivo je da hrvatskoglagoljski brevijari, pa tako ni BrBer₂, ne donose ni notne zapise za napjeve pojedinih psalama, kako je to u latinskim brevijarima,²² premda se u sadržaju nalaze pjevani dijelovi liturgije časova, antifone, versi i responzoriji te himni.

Pisar BrBer₂ za antifone navodi riječ *antifonn̂*. Uvidom u cjelokupni sadržaj antifona BrBer₂, uočljivo je da pisar neke antifone donosi u cijelosti, neke skraćuje, a za neke upućuje na psaltir. Tako npr. antifonu *gospod̂e reče ka m' nē sin̂e moi esi ti · aẑb danaŝ rodih' te* (f. 26d) donosi u cijelosti, antifonu za subotu 3. tjedna došašća *blagoslovlenn̂ gospod̂e* (f. 21a) u incipitu i dodajući da se ostatak teksta navodi u psaltiru, a npr. na f. 21a uopće ne naznačuje o kojoj je antifoni riječ nego samo navodi *antifonn̂ i psalmi iči v psaltiri*.

U službi časova onoliko je antifona koliko je psalama. Za primjer donosimo analizu službe časova Rođenja Gospodinova koja započinje Večernjom službom uoči svetkovine, na f. 26b, s naslovom *navečerē roj' istva hr̂stova*. U rimskome obredu Večernja služba ima pet psalama i pet pripadajućih antifona, kapitul, himan, vers i responzorij, antifonu za *Magnificat*, molitvu i otpust.²³ Noćna služba,²⁴ koju pisar BrBer₂ naziva *útrna*, sastoji se od tri noćnice (lat. *nocturno*, a započinje s *bitatoriē* (lat. *invitatorium*) sa psalmom, nakon kojega se nalazi incipit himna na Rođenje Gospodinovo *Hr̂ste izbavitelū vsēh*. Cjeloviti je tekst himna zapisan u sklopu Večernje molitve uoči Rođenja Gospodnjega (f. 26c). Nakon toga dolaze tri noćnice, kako je u rimskome obredu redovito na svetkovine i nedjelje, a o čemu će biti još riječi u nastavku teksta. Svaka noćnica ima po tri psalma i tri antifone (od kojih je svaka ispred jednog psalma)²⁵ te tri čitanja i tri responzorija s versima (od kojih se svaki nalazi nakon jednog čitanja) (usp. f. 27a–33a).

U službi Jutarnje Rođenja Gospodnjega, koji pisar u čitavom BrBer₂ naziva *matutin̂*, nalazi se pet psalama s pet antifona, koje pisar (kao i antifone noćnica) također donosi u cijelosti, navodeći u rubrici *k matutinē i godinam̂*, tj. da je riječ o antifonama za Jutarnju službu i za »male časove«, tj. Prvi,

²¹ Više vidi u PINELL 1996: 127–142.

²² Za primjer vidi: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/sbe/0083/8v/0/Sequence-971>.

²³ U BrBer₂ nedostaje antifona za evanđeoski hvalospjev *Magnificat* na f. 26d. Antifone za pet psalama donesene su u cijelosti na f. 26b.

²⁴ O noćnim službama u srednjovjekovnoj liturgiji vidi KOŠČAK 2020.

²⁵ Antifone i psalmi nalaze se na f. 26d–27a za prvu noćnicu, f. 28d za drugu noćnicu te f. 30b–30c za treću noćnicu.

Treći, Šesti i Deveti čas. Na kraju Jutarnje službe stoji *k blagoslovlenn̄ anti-fon̄*, tj. antifona za evanđeoski hvalospjev *Benedictus* (Lk 1, 68–79), *slava va viš'niħ bogu · i na zemli mir' v' človécêħ blagovoleniê* (f. 33c). Večernja služba časova ima, kao i Jutarnja, pet psalama s antifonama koje su donesene u cijelosti (f. 33d) kao što je i antifona za *veličit̄* zapisana u cijelosti.²⁶

Među pjevanim dijelovima službe časova rimskoga obreda još su rezponzoriji, nizovi redaka ili parafraza redaka biblijskih čitanja ili psalama (katkad hagiografskih ili patrističkih čitanja) koje naizmjenice pjevaju predmolitelj i skup ostalih molitelja. Redak koji pjeva (ili recitira) predmolitelj naziva se i *vers* (lat. *versus* 'redak', hosl. *berš̄b*),²⁷ a otpjev se ostalih molitelja i sam naziva *responzorij* (lat. *responsorium* 'odgovor', hosl. *rešpon̄b*).²⁸ Kao što je slučaj s antifonama, rezponzoriji se pojavljuju u svim časovima dana, a njihovi su tekstovi svojevrsni pjevani sažetci ili teološki naglasci psalma, (biblijskog, hagiografskog ili patrističkog) čitanja koje im prethodi.²⁹

U istraživanoj službi časova svetkovine Rođenja Gospodinova, kao i u drugim službama, pisar ovoga brevijara unosi određenu zbrku u rubriciranju. Naime, između čitanja se u Noćnoj službi prema tradiciji rimskoga obreda očekuje naizmjenično redanje, u parovima, oznaka »rêšpon̄b« i »berš̄b«. Za razliku od toga, pisar BrBer₂ na više mjesta takvih parova donosi dva puta uzastopno rubriku »berš̄b« s tekстом retka (nasuprot očekivanju da druga rubrika u takvom paru bude »rêšpon̄b«). U Jutarnjoj se službi pojavljuje naznaka »berš̄b«, ali nema zasebne najave za otpjev, tj. »rêšpon̄b«. U manjim se časovima takvih pojava i omaški u rubriciranju nema.

²⁶ Terminološka napomena: prijevod evanđeoskog hvalospjeva *Magnificat* (Lk 1,46–55) u crkvenoslavenskom je jeziku *veličit̄*. Antifona na f. 33d: *danas̄ hrst̄b rodi se · danas̄ spa-sitel̄ êvi se · danas̄ na zemli poūt̄ anjeli · i veselet' se ar'hanjeli · danas radūt̄ se vsi pravadni rekūce · slava va vi'šniħ bogu · aleluê*. Na latinskom jeziku, u *Breviarium Romanum* 2012 (liturgijski element 899) nalazi se identična antifona: *Hodie Christus natus est: hodie saluator apparuit: hodie in terra canit angeli, laetatur archangeli: hodie exultant iusti, dicentes, Gloria in excelsis Deo, alleluia*.

²⁷ Vers je tematski i sadržajno neodvojiv od ostatka rezponzorija (HUGHES 2004: 26–30; PINELL 1996: 116–117).

²⁸ U Noćnoj službi časova rezponzorij dolazi nakon svakog čitanja, praćen versom. U Jutarnjoj i Večernjoj službi časova vers prethodi rezponzoriju. U manjim časovima, versi i rezponzoriji redaju se tako da se najprije otpjeva rezponzorij, a zbor odgovara s dva versa.

²⁹ O rezponzorijima i načinu pjevanja službe časova vidi TAFT 993: 134–138. U tradiciji se rimskoga obreda rezponzoriji dijele na: *responsorio prolaxa* (dugi rezponzoriji) koji dolaze u Noćnoj službi i *responsorio la* (kratki rezponzoriji) koji slijede kratka čitanja u manjim časovima. Responzoriji se mogu dijeliti na psalamske rezponzorije, rezponzorije koji proizlaze iz čitanja i povijesne rezponzorije (RIGHETTI 1969: 773).

Na nekim mjestima, kao u primjeru iz Večernje službe uoči svetkovine Rođenja Gospodnjega koji slijedi, pisar spaja *beršb* i antifonu. Naime, u latinskoj je tradiciji, primjerice u Breviarium Romanum 2012 (liturgijski element 839), kao i u starijim brevijarima donesen ovakav vers:

V. *Crestina die delebitur iniquitas terrae.*

R. *Et regnabit super nos saluator mundi.*³⁰

Pisar BrBer₂ na analognom mjestu spaja vers i antifonu:

*beršb · útrěš'ni · d'ně zagladit se bezakonie zemle · i cěsarstvovati vačnetь nad' nami · beršb · egda vzaš'lo budet' sln'ce ot nebese uzrit' estь cěsarь cěsareть · ishode ot matere lěki ženihь ot lož'nice svoee*³¹

Ovakve omaške nisu rijetkost u prepisivanju brevijara. Slična se omaška nalazi i u *Pašmanskome brevijaru* na f. 25a, što upućuje da su pisari i priređivači brevijara pojedine liturgijske elemente prepisivali vjerojatno iz starije matice. Ovom prilikom nisu detaljnije istraživane starina i tradicija pjevanih elemenata brevijara, antifona i rezponzorija, iako ta pitanja itekako zavrjeđuju znanstvenu pozornost jer mogu pomoći utvrditi matice iz koje se prevodilo ili prepisivalo brevijare. Neka bude dometnuto da su antifone i rezponzoriji iz hrvatskoglagoljskih brevijara vrijedan izvor najstarije hrvatske liturgijske lirike te da zasada nisu muzikološki istraženi.

Pored pjevanih elemenata i psaltira, služba časova rimskoga obreda obiluje dužim i kraćim svetopisamskim, patrističkim i hagiografskim čitanjima, koja se pojavljuju u određenom rasporedu.³² Time zapravo brevijar sadržajno objedinjuje nekoliko različitih liturgijskih knjiga: lekcionar, evanđelistar, homilijar te martirologij.³³ Dužina lekcija u hrvatskoglagoljskoj liturgijskoj tradiciji ovisila je o priređivaču i prepisivaču liturgijskoga kodeksa,³⁴ s time da se uvijek čuvala razlika između duljeg, cjelovitog čitanja (lat. *lectio*) u Noćnoj službi i kratkih čitanja (lat. *capitulum* ili *lectio brevis*) u službi časova Jutarnje, Večernje i malih časova.

³⁰ Isti tekst donosi Breviarium de Camera f. 143 (20v).

³¹ BrBer₂, f. 26d. U latinskom tekstu antifona glasi: *Cum ortus fuerit sol de caelo, uidebitis rege regnum procedente a patre, taqua sponsum de thalamo suo*. Breviarium Romanum 2012, liturgijski element 840; Breviarium de Camera f. 143 (20v).

³² Više o čitanjima vidi RIGHETTI 1969: 751–769.

³³ Takve hagiografske cjeline su pasionali, martirologiji i životopisi svetaca. Usp. RIGHETTI 1969: 764–766.

³⁴ Za recentnije iscrpne analize lekcija vidi STANKOVSKA 2015; BADURINA-STIPČEVIĆ 2009.

U sadržaju BrBer₂ nalaze se duža i kraća čitanja, prema redu službe časova, ali i nekoliko posebnosti. Lekcije u Noćnoj službi dolaze bez naziva svetopisamske knjige iz koje su prenesene. Pisar na više mjesta samo navodi rubriku *čtenie*, ili samo *čti*, *čti pravo*, *čteniê*, ili *v proste dni čti čtena*.³⁵ Na nekim mjestima, poput f. 182a navodi pisar: *kladutb se knigi kanoničaskie i čtut' se daže do v'zneseniê*.³⁶ Naslove svetopisamskih knjiga navodi rijetko, na primjer na f. 209a: *poč'nut' knige cêsarske druge*, ali pojedina duža čitanja iz svetopisamskih knjiga opširnije najavljuje. Tako u primjeru na f. 252a pisar navodi *poč'ni ·b· (=2) knige mahabeiske*, te donosi tekst koji je pisan u slijedu, ali napominje *v proste dni razdilaie* (f. 252d). U drugom tjednu poslije Uskrsa čitaju se odlomci *Knjige Otkrivenja*, npr. f. 196c: *Pokladaût' se knigi apokalipsie blaženago ivana apustola i čtu se ·di· (=15) dni*, te time započinje u slijedu tekst odlomaka iz *Knjige Otkrivenja* od f. 171b do 179d. Slično, za čitanje odlomaka iz proročkih knjiga navodi na f. 258a: *pokladaût' se knigi ·bi· (=12) prorokovb*, te donosi tekstove iz proročkih knjiga navodeći imena proroka.

Kada se u BrBer₂ treba naći čitanje iz evanđelja koje je identično čitanju u misalima, pisar navodi samo incipit tog čitanja, potom kojem evanđelju tekst pripada te završava upisujući »i pročaê«. Tako u trećoj noćnici navodi *čtenie svetago evanġeliê po lucê, matêû, mar'ku, ivanê* ili samo *po ivanê*.

Homiletski i patristički tekstovi sadržani su u drugoj i trećoj noćnici, kao 4., 5. i 6. čitanje, odnosno 8. i 9. čitanje. BrBer₂ obiluje patrističkim i homiletskim tekstovima koji su doneseni kao duža čitanja, te predstavljaju izvor za istraživanje hrvatskoglagoljske patrističke literature i povijesti teologije. U prijevod s latinskog na hrvatski crkvenoslavenski jezik pisar BrBer₂ unosi naslove kategorija tekstova ovako:

hrvatski crkvenoslavenski	latinski	suvremeni hrvatski
slovo	sermo	propovijed
omilia	homilia	homilija
ot iz'netie	ex tractatu	izlaganje

³⁵ O značenju izraza *čti pravo*, vidi RADOŠEVIĆ; DÜRRIGL 2020.

³⁶ U primjeru rubrika na f. 237c–238b pisar navodi koje se svetopisamske knjige čitaju u mjesecu rujnu.

U sanktoralu, tj. drugome svesku BrBer₂, druga noćnica (npr. na f. 10b–11c) sadrži hagiografska čitanja pojedinih svetaca, pri čemu pisar ne navodi izvor hagiografskoga teksta koji prevodi ili prepisuje.

Kraća čitanja u BrBer₂ nalaze se nakon slijeda psalama s antifonama u službi časova Jutarnje, nakon slijeda psalama s antifonama u manjim časovima te nakon slijeda psalama s antifonama u službi časova Večernje. Pisar navodi u rubrici naslov *kapitulb* i potom donosi cijeli kapitul ili, ponegdje, samo njegov incipit.³⁷

3.3. Molitve, himni i ostali elementi službe časova

Iako je čitava služba časova određena kao molitva hvale Bogu, pojedini časovi dodatno završavaju kratkim zaključnim molitvama, tzv. *Collecta*, kojima je svrha da teološki sažetim jezikom sintetiziraju i zaključuju određeni čas, a u latinskom se rimskome brevijaru takve molitve pojavljuju s naslovom *Oratio*.³⁸ U BrBer₂ se u oba sveska one nazivaju *oraciê*, ili na nekim mjestima *ograciê*, *ogracionb*. U temporalu BrBer₂ je 164, a u sanktoralu 117 zaključnih molitava.

Uz zaključne molitve, u tradiciji rimskoga obreda, nakon Jutarnje i Večernje službe časova molile su se *komemorativne* ili *zagovorne* molitve (lat. *Commemorations*)³⁹ u čast svetih apostola Petra i Pavla, svetoga Križa te za mir. Molitvama je prethodila antifona s psalmom 130 u Jutarnjoj ili psalmom 51 u Večernjoj službi. Tako je pisar BrBer₂ u svoj tekst unosio molitve na mjestima na kojima su trebale biti pjevane ili čitane, ali i rubrikama u kojima je dodatno pojašnjavao kada se sve one trebaju moliti. Primjerice, na f. 68c nalazi se molitva od dana (subota u osmini Bogojavljenja), potom slijedi molitva sv. Petru apostolu⁴⁰ i na f. 68d molitva za mir.⁴¹ Rubrika na f. 68d objašnjava

³⁷ U tradiciji molitve časova, posebno benediktinske, kapituli su bili odlomci koji se nisu čitali iz kodeksa, nego *ex corde*. Usp. RIGHETTI 1969: 767.

³⁸ Više o kratkim molitvama u službi časova i njihovoj tradiciji vidi PINELL 1996: 158–166; RIGHETTI 1969: 787. Takve molitve kojima se zaključuje određeni čas, nosile su teološku tematiku liturgijskog vremena ili slavja određenog sveca. Koncipirane su prema latinskom rimskom običaju te sastavljene kao kratke i sažete rečenice s trima sastavnim dijelovima: invokacijom, peticijom i doksologijom.

³⁹ Usp. RIGHETTI 1969: 788.

⁴⁰ *bože egože desnica blaženago petra apustola hodeća va v'ľnnaħ mor'skih da ne pogreza bi vzdviže · i takoe apustola pavla tri krat utapaũciê ot glubini mora izbavi ni · usliši nasb milostivb i podai da oboũ v'êč'nuũ slavu da n'slêduem̃b · hr̃stom̃b gospodem̃b*

⁴¹ *bože ot negože svêta želëniê rês'ni svêtb i prava sutb dela dai rabom̃b i rabinom̃b tvoim̃b onb mirb egože v'sb mirb ne možetb dati · i da sr'ca naša tvoim̃b zapovedem̃b podbdana · i otvrg'*

da više rečeni antifoni i **oracie** glagolût se na v'seh̃ v'černih̃ sobot̃ i na ũtr-nah̃ · ned'elnih̃ i v'čr'ni ot see ned'ele do nedil'ê do nedile cvit'ne i ot oktabi petikost̃ do prišastva razvi svetac̃ duplih̃ · i oktab̃ ih̃. Slično se na f. 76c donosi molitva u čast sv. Križa,⁴² a odmah nakon toga se u rubrici navodi da se nastavi molitvom u čast sv. Petra apostola i molitvom za mir.

Molitva u četvrtak, 4. tjedna korizme posebna je u hrvatskoglagoljskoj i latinskoj liturgijskoj tradiciji. Naime, u slijedu euhologija korizme, pisar donosi zaključnu molitvu Jutarnje službe časova u čast sv. Kuzmi i Damjanu: *da v'zvelit'it' te gospodi svetiũ tvoiũ kuz'mi i dom'êna blaženi praz'nik̃* (f. 120b). U latinskom brevijaru identična je molitva: *Magnificet te domine sanctorum tuorum Cosmae et Damiani beata sollemnitas*.⁴³ Naime, na taj dan je određena stacionalna misa u rimskoj bazilici sv. Kuzme i Damjana, te je molitva u službu časova Jutarnje prenesena iz misala.⁴⁴

Osim zaključnih i zagovornih molitava u službi časova, u sadržaju se nalaze i drugi molitveni obrasci, poput kratkih zaziva koji su u formi versa otvarali i zatvarali molitveni čas. U latinskoj tradiciji Pozivnik (lat. *invitatorium*) prije Noćne službe počinjao je versom *Domine, labia mea aperies*, a u hrvatskoglagoljskim brevijarima *ustnê moi otvrzaeši*, koji se u BrBer₂ nalazi zapisan samo jednom, na f. 56a temporalala.⁴⁵ Versom *Deus in adiutorium* započinjali su svi časovi u rimskom obredu, a u hrvatskoglagoljskoj tradiciji to je prevedeno *bože v pomoć moũ van'mi* Svi su navedeni zazivi završavani molitvom *Slava otcu* (lat. *Gloria Patris*).

Zazivi *Kyrie* i *Christe eleison*⁴⁶ u službi časova molili su se na kraju Jutarnje i Večernje službe časova te nakon Prvoga časa, a iza tih zaziva slijedio je niz molitava za pojedine nakane (lat. *preces*).⁴⁷ U BrBer₂ su naznačena mjesta na kojima se mole te molitve, a nakon kojih je slijedila molitva Gospodnja, *Oče naš*. Neka se spomene i da je u rubrici na f. 76b pisar unio rubriku: *navičamo da na matutini i na vičerni · otyče naš̃ glagolet se nekoliko visoko · a na pročĩh̃ godinah' šaptom̃ · i tako vidimo budi da v prostê dani po vsa*

---

otêta užas'ti budite tvoim̃ začičeniem̃ tih' gospodem̃ našim̃ ·

⁴² *v'č'nĩm̃ nebes̃ molim̃ te gospodi mirom̃ shrani · eže d'revom̃ svetago križa tvoego nas̃ iskupiti ñs̃ račil̃ esi · iže s'tobou ·*

⁴³ Breviarium Romanum 2012, liturgijski element 1994.

⁴⁴ Za molitvu u čast sv. Kuzmi i Damjanu na latinskom jeziku u misalu vidi LIPPE 1899: 92.

⁴⁵ Za povijest i tradiciju zaziva vidi RIGHETTI 1969: 789–780.

⁴⁶ U prijevodu na hrvatski crkvenoslavenski jezik: *gospodi pomilui · hr̃ste pomilui · gospodi pomilui* (npr. BrBer₂ f. 5b).

⁴⁷ Usp. RIGHETTI 1969: 785.

vrimenta eg'da pridety ka otčenašu eže prije berši glagolûť se ot vsehъ s' prekloneniemy kolêni. Tradicija da se molitva Gospodnja moli tiho potječe iz ranosrednjovjekovne službe časova gdje se ona molila *sub silentio*, osim zadnjeg zaziva *Et ne nos inducas in tenetationem, sed libera nos a malo*.⁴⁸ Sam tekst molitve Gospodnje, *otčce našъ*, ne nalazi se u BrBer₂, nego samo napomena u rubrici. Također, u brevijaru nema ni teksta molitve *zdrava marie*, koja se molila na početku Matutina, Prvoga časa i Večernje službe časova.

Uz navedene molitve, na početku Matutina, Prvoga časa i u Povečerju molilo se *Vjerovanje* čiji je cjelovit tekst pisar donio u sadržaju Povečerja (*kum'plêtu*) na f. 69c, dok u rubrikama na drugim mjestima samo navodi *rci · věruû*.

Vrijednu tekstualnu cjelinu u BrBer₂ čine tekstovi himana. Himan, kao poetski tekst, u službi časova rimskoga obreda, dolazi nakon cjeline psalama s antifonama, a prije molitve jer je njegova tematika određena molitvom.⁴⁹ U BrBer₂, temporal sadrži 72 himna, a sanktoral 40. Neke je tekstove himana pisar BrBer₂ donio samo u incipitu jer se ponavljaju, a u sanktoralu upućuje na himan koji se nalazi u komunalu. Himan *Te Deum laudamus*, koji se pjeva nakon posljednjeg čitanja u Noćnoj službi, pisar BrBer₂ ne donosi u cijelosti, već samo napominje u rubrikama *tebe bože hvalimъ*. Isto tako i himan *Gloria in excelsis Deo*, koji ne pripada službi časova, nego samo onim službama časova koje prethode misi, poput prve mise na Rođenje Gospodinovo i na nedjelje.⁵⁰

3.4. Druge posebnosti BrBer₂ i napomene za daljnja istraživanja

BrBer₂, kao i ostali hrvatskoglagojski rukopisi, ima još neke posebnosti koje je vrijedno zapaziti, pogotovo kada se istražuje njihov liturgijsko-povijesni kontekst. Među najočitijima je hrvatskokrkvenoslavensko nazivlje liturgijskih elemenata brevijara. Pisar BrBer₂ nastojao se držati nazivlja koje je već postojalo u hrvatskoglagojskoj liturgijskoj tradiciji. Tako navodi naslove časova: *ûtrna, matutinê, k primê, ter'cê, šek'stê, nonê, vrêmenihъ dnevnihъ, k godinamъ, večer'na, kum'plêta*. U prijevodu s latinskog jezika, pisar je sustavno (i pogrešno) Noćnu službu (lat. *matutinum*) nazivao *ûtrna*, a Jutarnju službu (lat. *laudes*) *matutinê*. Drugih terminoloških posebnosti nema, ali je vrijedno za povijest liturgije na hrvatskom jeziku zabilježiti navedene nazivke

⁴⁸ Usp. RIGHETTI 1989: 786

⁴⁹ Usp. PINELL 1996: 153–154.

⁵⁰ Rubrika na f. 263d opisuje kada se govori *slava va viš'nih' bogu*.

koji su postavili temelje hrvatske crkvenoslavenske, ali i hrvatske suvremene liturgijske terminologije.

Zahvaljujući suvremenim tiskanim i digitalnim⁵¹ izdanjima transliteracije tekst hrvatskoglegoljskog brevijara postao je dostupan istraživačima teološke i liturgijske grane znanosti. U sadržaju hrvatskoglegoljskih brevijara ostaje još znanstvenih interesa, posebno iz područja liturgijske tekstologije i istraživanja euholoških elemenata, himana i patrističkih tekstova, a što do sada nije učinjeno sa strane teološke ili liturgijske analize. Osim tekstoloških istraživanja, istraživanje pjevanih dijelova službe časova, posebno prijevoda himana, daju daljnju perspektivu u istraživanju načina glagoljskog pjevanja u liturgiji.

Liturgijsko tekstološko istraživanje hrvatskoglegoljskih brevijara otvara perspektivu stvaranja stematologije hrvatskoglegoljskih liturgijskih rukopisa, jer pored jezičnih posebnosti, tekstovi brevijara kriju i tekstološke posebnosti te mogu biti put ukazivanju na maticu iz koje su prepisani ili maticu na latinskom jeziku iz koje su prevedeni hrvatskoglegoljski liturgijskih tekstovi.

4. ZAKLJUČAK

Ovim je istraživanjem potvrđena pretpostavka da se struktura BrBer₂, kao i drugih hrvatskoglegoljskih brevijara »po zakonu rim'skago dvora«, doista podudara s latinskim brevijarima rimskoga obreda (tj. brevijarima *secundum consuetudinem (ili morem) Romanae Curiae*). Ti su latinski brevijari od sredine 13. stoljeća rašireni po čitavoj Europi, dospjeli i do naših krajeva gdje su od sredine 14. stoljeća do Tridentskoga sabora, između ostaloga, bili predlošci za prevođenje i priređivanje hrvatskoglegoljskih brevijara. Analiza strukture sadržaja ukazala je na postojanje svih elemenata prisutnih u latinskim brevijarima rimskoga obrada, ali i na njegove posebnosti u smislu pisarskih pogrešaka.

BrBer₂ jedan je od rijetkih brevijara koji je uvezan u dva sveska: prvi sadrži temporal, drugi sanktoral. Očito je da nedostaje treći svezak koji sadrži komunal, a osim njega nedostaju pripadajući psaltir i kalendar, koji su bili sastavni dio svakoga brevijara. Također, brevijar ne sadrži notne zapise, ali sadrži tekstove pjevanih dijelova službe časova.

Kalendar BrBer₂ se mogao nalaziti u svesku komunala, a moguće ga je i rekonstruirati na temelju sanktorala, budući da je on sačuvan u cijelosti. Či-

⁵¹ Posebno je vrijedno upozoriti na platformu *beram.stin.hr* na kojoj se nalazi transliteracija obaju svezaka BrBer₂.

njenica da nedostaje psaltir, a postoje rubrikalne upute *içi v' saltire* upućuje na tri mogućnosti: 1. psaltir se nalazio u pretpostavljenom trećem svesku, 2. uz BrBer₂ se koristio neki drugi kodeks s tekstovima psalama, 3. pisar je priređivao brevijar za nekog klerika koji je psalme znao naizust.

Pjevani dijelovi i glagoljaško liturgijsko pjevanje uopće ostali su izvan ovoga istraživanja, ponajprije stoga što se ono prepušta muzikolozima i drugim istraživačima povijesti liturgije. Budući da su za to potrebne posebne studije, ostavljena su otvorena i pitanja teološko-tekstološke analize euholoških elemenata, himana, responzorija i antifona, koji sadrže vjerojatno najstariju hrvatsku teološku terminologiju, prevođenje latinske metrike i sažetih semantičkih teoloških cjelinâ rimskoga obreda. Ostavljamo otvorenim i pitanje latinskog predloška BrBer₂, na koje možemo samo dati napomenu: kao što ne postoje dva ista hrvatskoglagoljska brevijara, tako ne postoje ni dva ista latinska brevijara, te je potragu za latinskim predloškom moguće tražiti prema tipologiji i prema kontaktnom području hrvatskoglagoljske liturgijske tradicije s latinskom liturgijskom tradicijom, a to je područje rasprostranjeno od južne Dalmacije – pa sve do Rima.

IZVORI

- BrBer₂ = *Drugi beramski brevijar*, 15. stoljeće, Ljubljana, NUK, sign. Ms 163.
 Breviarium Romanum 2012 = *Breviarium romanum ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum*. 1568., Romae. Edizione anastatica, Introduzione e Appendice a cura di Manlio Sodi – Achille Maria Triacca. Libreria Editrice Vaticana, 2012.
 Breviarium de Camera = *Breviarium de Camera secundum morem sanctae Romanae Ecclesiae* (...) 1521. Bibliotheca Apostolica Vaticana, sign. *Liturgia, C. Folio 12*.
 Breviarium antiquissimum = <https://www.e-codices.unifr.ch/en/sbe/0083/8v/0/Sequenze-971> (10. 7. 2020.)
 BrPm = Pašmanski brevijar, 14.–15. stoljeće, Zagreb, HAZU, sign. *III b 10*. Izvori Staroslavenskog instituta – <https://izvori.stin.hr> (1. 8. 2020.)

LITERATURA

- BADURINA-STIPČEVIĆ, V. 2009. Knjige o Makabejcima u hrvatskoglagoljskoj književnosti. Druga knjiga o Makabejcima u hrvatskoglagoljskim brevijarima. *Slovo* 59: 1–57.

- CATELLA, A. 1994. Modelli storici di riforma dell'»Officium Divinum«. *Liturgia delle Ore. Tempo e rito*. Roma: Edizioni liturgiche, 125–134.
- CATELLA, A. 2012. La Liturgia delle Ore. *Celebrare il mistero di Cristo. Vol. III. La celebrazione e i suoi linguaggi*. Roma: Centro Liturgico Vincenziano, 257–321.
- GAJDOŠ, V. J. 1996. Medicejský glagolský kódex. *Slavia* 35: 36–56.
- GRABAR, B. 1984. Tiskani glagoljski Baromičev brevijar. *Slovo* 34: 159–180.
- HUGHES, A. 2004. *Medieval Manuscripts for Mass and Office. A Guide to their Organization and Terminology*. Toronto: University of Toronto Press.
- JAPUNDŽIĆ, M. 1955. Glagoljski brevijar iz g. 1465. (Vaticano – Slavo 19). *Radovi Staroslavenskog instituta* 2: 155–191.
- KOŠČAK, S. 2020. Teološko-alegorijsko tumačenje noćne službe oficija u liturgijskoj ekspoziciji Vilima Duranda (1230. – 1296.) s naglaskom na antifone i psalmodiju. *Slovo* 70: 23–46.
- KUNZLER, M. 2003. *La liturgia della Chiesa*. Milano: Jaca book.
- LIPPE, R. 1899. *Missale Romanum Mediolani, 1474. Vol. I. Text*. London: Henry Bradshaw Society.
- MACROBERT, C. M. 2020. Observations on the Liturgical Psalter in Ms. Canon. liturg. 172 (Bodleian Library, Oxford). *Slovo* 70: 77–91.
- MIHALJEVIĆ, M. (ur.) 2018. *Drugi beramski brevijar. I. dio*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- MIHALJEVIĆ, M. (ur.) 2019. *Drugi beramski brevijar. II. dio*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- PANTELIĆ, M. 1965. Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460. *Slovo* 15–16: 94–149.
- PANTELIĆ, M. 1976. Kulturno-povijesni značaj hrvatskih glagoljskih kodeksa. *Crkva u svijetu* 11/3: 237–246.
- PANTELIĆ, M. 1971. Odras sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća. *Slovo* 21: 324–332.
- PANTELIĆ, A. 1991–1993. Fragmenti hrvatskoglagoljskoga brevijara starije redakcije iz 13. stoljeća. *Slovo* 41–43: 61–146.
- PINELL, J. 1996. *Liturgia delle ore*. Ana`mnosis, vol. 5. Genova: Marietti.
- RADOŠEVIĆ, A.; M.-A. DÜRRIGL. 2020. Glagoljaška čitateljska zajednica na primjeru Drugoga beramskoga brevijara. *Slovo* 70: 191–216.
- RIGHETTI, M. 1969. *Storia Liturgica. Vol. II. L'anno liturgico. Il Breviario*. Milano: Ancora Libri.
- STANKOVSKA, P. 2008. Textová tradice a revize patristických breviárních textů. *Slovo* 58: 191–217.
- STANKOVSKA, P. 2015. Odnos sadržaja homilija u *Proprium de tempore* sačuvanih hrvatskoglagoljskih i latinskih srednjovjekovnih brevijara. V. Badurina-Stipčević; S. Požar; F. Veličić (ur.). *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju*. Zagreb: Staroslavenski institut, 447–466.
- STANKOVSKA, P. 2017. Některé faktory důležité pro posuzování slovní zásoby v chorvatskohlaholských breviářích. *Filologija* 68: 193–221.

- TAFT, R. 1984. *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding*. Washington: The Pastoral Press, 151–164.
- TAFT, R. 1993. *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and its meaning for today. Second Revised Edition*. Collegeville: The Liturgical Press.
- TANDARIĆ, L. 1977. Hrvatskoglagoljski Padovanski brevijar. *Slovo* 27: 129–147.
- TANDARIĆ, L. 1984. Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491. *Slovo* 34: 125–157.

Summary

Kristijan KUHAR

ON THE CONTENT OF THE *SECOND BERAM BREVIARY*

Croatian Glagolitic breviaries represent an extensive corpus of biblical and liturgical texts, whose texts were transmitted from the 13th century until 1561, when the printed *Brozić Breviary* was published. Their investigation in the 20th century produced valuable results from the perspective of language history, transmission of texts and their similarities, as well as palaeography. The Scientific Centre of Excellence for Croatian Glagolitism has enabled a new approach to researching Croatian Glagolitic breviaries, based on an analysis of their liturgical content.

This paper presents an overview of previous studies and their starting points for current and future liturgical research. The central part of the paper presents findings about the structure and content of the *Second Beram Breviary*, establishing criteria for researching other Croatian Glagolitic breviaries.

Key words: Glagolitism, breviary, Second Beram Breviary, liturgical history

Kristijan KUHAR
Old Church Slavonic Institute
Zagreb (Croatia)
kristijan.kuhar@stin.hr